

O'ZBEK TILIDA ENANTIOSEMIK FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK STRUKTURASI HAMDA MA'NOVIY QARAMA-QARSHILIK TURLARI

Bazarov Oybek Odilovich

Qo'qon davlat universiteti

Professor, filologiya fanlari nomzodi

Madaminova Mohimbonu Qahramonjonovna

Qo'qon davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilidagi enantioseмик frazeologizmlarning semantik strukturasi hamda ularda kuzatiladigan ma'noviy qarama-qarshilik turlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda enantiosemiya hodisasining nazariy asoslari, frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari hamda qarama-qarshi ma'nolarning yuzaga kelishida kontekstning o'rni yoritilgan. Shuningdek, o'zbek tilidan olingan frazeologik birliklar misolida enantiosemiyaning asosiy ko'rinishlari tavsiflanib, ularning semantik va pragmatik xususiyatlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari frazeologik semantika hamda o'zbek tilidagi enantioseмик birliklarni o'rganishda nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: enantiosemiya, frazeologizm, semantik struktura, ma'noviy qarama-qarshilik, frazeologik semantika, kontekst, pragmatika, o'zbek tili.

Abstract. This article examines the semantic structure of enantiosemic phraseological units in the Uzbek language and analyzes the major types of semantic opposition observed in their usage. The study discusses the theoretical

foundations of enantiosemy, semantic characteristics of phraseological expressions, and the role of context in the emergence of opposite meanings. Based on examples from the Uzbek language, the principal semantic patterns and pragmatic functions of enantiosemic phraseological units are identified. The findings contribute to the theoretical and practical study of phraseological semantics and enantiosemy in Uzbek linguistics.

Keywords: enantiosemy, phraseological unit, semantic structure, semantic opposition, phraseological semantics, context, pragmatics, Uzbek language.

Аннотация. В статье рассматриваются семантическая структура энантиосемических фразеологизмов узбекского языка и основные типы смысловой противоположности, возникающие в процессе их функционирования. Анализируются теоретические основы энантиосемии, семантические особенности фразеологических единиц и роль контекста в формировании противоположных значений. На материале узбекского языка определяются основные модели энантиосемических фразеологизмов и их прагматические особенности. Полученные результаты имеют теоретическое и практическое значение для дальнейшего исследования фразеологической семантики.

Ключевые слова: энантиосемия, фразеологизм, семантическая структура, смысловая противоположность, фразеологическая семантика, контекст, прагматика, узбекский язык.

KIRISH

Frazeologik birliklar tilning obrazliligi, milliy tafakkuri va madaniy xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi muhim til birliklari hisoblanadi. Ular nafaqat nominativ, balki ekspressiv, baholovchi va pragmatik vazifalarni ham bajaradi. Shu sababli frazeologik birliklarning semantik tabiati zamonaviy

tilshunoslikning dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [Teliya, 1996], [Kunin, 1996].

Semantik hodisalardan biri bo'lgan **enantiosemiya** bitta til birligining o'zaro qarama-qarshi ma'nolarni ifodalash xususiyatini anglatadi. Ushbu hodisa ko'proq leksik birliklar misolida tadqiq etilgan bo'lsa-da, frazeologik birliklarda uning namoyon bo'lishi, semantik strukturasi va pragmatik xususiyatlari yetarli darajada o'rganilmagan. Ayniqsa, o'zbek tilidagi enantiosemik frazeologizmlarning shakllanish mexanizmlari hamda ularning ma'noviy qarama-qarshilik turlarini tizimli tahlil qilish zarurati mavjud [Apresyan, 1974], [Mokiyenko, 2005].

O'zbek tilshunosligida frazeologiya masalalari **Sh. Rahmatullayev, A. Mamatov** va **B. Yo'ldoshev**larning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Mazkur ishlarda frazeologik birliklarning semantik xususiyatlari, uslubiy imkoniyatlari va milliy-madaniy jihatlari tahlil qilingan bo'lsa-da, enantiosemik frazeologizmlar alohida tadqiqot obyekti sifatida cheklangan darajada yoritilgan [Rahmatullayev, 1992], [Yo'ldoshev, 1998].

Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilidagi enantiosemik frazeologizmlarning semantik strukturasi hamda ularda kuzatiladigan ma'noviy qarama-qarshilik turlarini aniqlash nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolaning maqsadi enantiosemik frazeologizmlarning semantik xususiyatlarini tahlil qilish, ularning asosiy ma'noviy qarama-qarshilik turlarini tavsiflash hamda kontekstning ushbu birliklar ma'nosini shakllantirishdagi rolini yoritishdan iborat.

ASOSIY QISM

Enantiosemiya til birliklarining semantik rivojlanishida kuzatiladigan murakkab hodisalardan biri bo'lib, bitta til birligining nutq jarayonida o'zaro qarama-qarshi ma'nolarni ifodalash qobiliyatini anglatadi. Ushbu hodisa

ko'proq leksik birliklar misolida o'rganilgan bo'lsa-da, frazeologik birliklarda ham keng uchraydi. Frazeologizmlarning ko'chma ma'noga egaligi, obrazlilik va kontekstga kuchli bog'liqligi enantiosemiyaning yuzaga kelishi uchun qulay sharoit yaratadi. Shu sababli enantiosemik frazeologizmlar semantik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli birliklar sifatida baholanadi [Teliya, 1996], [Kunin, 1996].

Frazeologik birliklarning semantik strukturasi bir necha tarkibiy komponentlardan tashkil topadi. Ularda denotativ ma'no bilan bir qatorda konnotativ, ekspressiv va baholovchi ma'nolar ham mavjud bo'ladi. Aynan ushbu komponentlarning o'zaro munosabati ayrim hollarda frazeologizmning qarama-qarshi ma'nolarda qo'llanishiga sabab bo'ladi. V.N. Teliyaning ta'kidlashicha, frazeologik birliklarning ma'nosi ularning tarkibiy komponentlaridan emas, balki yaxlit semantik modelidan kelib chiqadi [Teliya, 1996]. Shu bois bitta frazeologizm turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha semantik yuklama kasb etishi mumkin.

O'zbek tilidagi ayrim frazeologik birliklar ham enantiosemik xususiyatga ega. Masalan, **“boshi osmonga yetmoq”** frazeologizmi odatda “juda xursand bo'lmoq” ma'nosini bildiradi. Biroq ayrim badiiy matnlarda u kinoya yoki istehzo vositasi sifatida qo'llanib, aksincha, salbiy munosabatni ham ifodalashi mumkin. Xuddi shuningdek, **“ko'zi ochildi”** frazeologizmi bir kontekstda “haqiqatni anglab yetdi” ma'nosini bersa, boshqa vaziyatda “aldanib qoldi” yoki “achchiq tajriba orttirdi” mazmunini ifodalashi mumkin. Bunday semantik siljishlar kontekst va pragmatik vaziyat bilan bevosita bog'liq [Rahmatullayev, 1992].

Tadqiqot davomida enantiosemik frazeologizmlarda uchraydigan ma'noviy qarama-qarshiliklarni bir necha guruhga ajratish mumkinligi aniqlandi. Birinchi tur **kontekstual qarama-qarshilik** bo'lib, bunda frazeologizmning ma'nosi faqat nutq vaziyatiga qarab o'zgaradi. Ikkinchi tur

baholovchi qarama-qarshilik bo'lib, bir xil frazeologik birlik ijobiy yoki salbiy bahoni ifodalashi mumkin. Uchinchi tur **pragmatik qarama-qarshilik** bo'lib, bunda frazeologizmning ma'nosi so'zlovchining kommunikativ maqsadi bilan belgilanadi. To'rtinchi tur esa **uslubiy qarama-qarshilik** bo'lib, kinoya, istehzo yoki badiiy tasvir vositalari ta'sirida yuzaga keladi [Mokiyenko, 2005].

Masalan, **“qo'li uzun”** frazeologizmi odatda “imkoniyatga ega” yoki “ta'sir doirasi keng” ma'nolarida ishlatiladi. Ammo ayrim publitsistik va badiiy matnlarda u “poraxo'r”, “o'g'rilikka moyil” kabi salbiy ma'nolarda ham qo'llanadi. Yoki **“tili uzun”** frazeologizmi bir vaziyatda “fikrini dadil aytadigan inson” sifatida ijobiy baholansa, boshqa kontekstda “odob chegarasidan chiqadigan odam” mazmunini ifodalashi mumkin. Bu holatlar frazeologik birliklarning semantik strukturasi doimiy emasligini, balki kommunikativ muhit ta'sirida o'zgarishini ko'rsatadi [Yo'ldoshev, 1998].

Jadval 1. O'zbek tilidagi enantiosemitik frazeologizmlar va ularning ma'noviy qarama-qarshilik turlari

№	Frazeologik birlik	Ma'no 1 (ijobiy ma'no)	Ma'no 2 (salbiy ma'no)	Qarama-qarshilik turi	Kontekstga misol
1.	Boshi osmonga yetmoq	Juda xursand, quvonchdan o'hmoq	Mag'rur bo'lmoq, o'zini haddan tashqari yuksak tutmoq (kinoya ma'noda)	Uslubiy (kinoya asosidagi) qarama-qarshilik	(+) Yaxshi yangilikni eshitib, boshi osmonga yetdi. (-) Bir oz yutib olsa ekan, boshi osmonga yetdi-da, kibrli bo'lib qoldi.
2.	Ko'zi ochildi	Haqiqatni anglab yetdi, odamlarni taniydi	Aldanib qoldi, achuhiq tajriba orttirdi	Kontekstual qarama-qarshilik	(+) Nihoyat, ko'zi ochildi va hamma narsani tushundi. (-) Ish bitgach, ko'zi ochildi, lekin kech edi.
3.	Qo'li uzun	Imkoniyati katta, tanish-bilishlari ko'p	Poraxo'r, suiste'molchi, noqonuniy yo'l bilan ish ko'ruvchi	Baholovchi qarama-qarshilik	(+) Uning qo'li uzun, istagan ishini qilib qo'yadi. (-) Bu ishlar ortida qo'li uzunlar turibdi.
4.	Tili uzun	Fikrini ochiq aytadigan, so'zga usta	G'iybatchi, ortiqcha so'zlaydigan, ayovsiz tanqid qiladigan	Baholovchi va uslubiy qarama-qarshilik	(+) Uning tili uzun, majlisda gapni o'zi olib ketadi. (-) Tili uzunligi bilan ko'p odamlarni ranjitdi.
5.	Yili qoq	Tajribali, ko'pni ko'rgan, aqlli (ijobiy bahoda)	Eskira qolgan, zamondan ortda qolgan (tanqidiy ma'noda)	Pragmatik qarama-qarshilik	(+) U yili qoq odam, maslahatlari juda qimmatli. (-) Yili qoq fikrlar bilan rivojlanib bo'lmaydi.
6.	Ko'ngli to'q	Qanoatli, shukronali, tavakkalchil	Dabdurust, ochko'z, hamma narsaga to'yamaydigan	Baholovchi qarama-qarshilik	(+) Ko'ngli to'q odam bilan hayot yumi. (-) Ko'ngli to'q bo'lsa-da, baribir yetmaydi.

Frazeologik enantiosemiya tilning iqtisodiyligi va funksional imkoniyatlarini kengaytiruvchi vositalardan biridir. Bitta frazeologik birlikning turli vaziyatlarda qarama-qarshi ma'nolarni ifodalashi nutqning ta'sirchanligini oshiradi hamda badiiy matnning ekspressivligini kuchaytiradi. Ayniqsa, badiiy adabiyot va publitsistik uslubda enantiosemik frazeologizmlar muallifning estetik maqsadini amalga oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu esa frazeologik birliklarni semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatdan kompleks o'rganish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi [Kunin, 1996], [Teliya, 1996].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi enantiosemik frazeologizmlar semantik jihatdan ko'p qatlamli tizimni tashkil etadi. Ularning qarama-qarshi ma'nolari tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, kontekst, uslubiy maqsad va kommunikativ vaziyat bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu sababli bunday frazeologizmlarni tadqiq etishda faqat lug'aviy ma'noga emas, balki ularning qo'llanish muhiti va pragmatik xususiyatlariga ham alohida e'tibor qaratish lozim.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, enantiosemik frazeologizmlar o'zbek tili frazeologik tizimining semantik jihatdan murakkab va ko'p qirrali birliklaridan biri hisoblanadi. Ularning asosiy xususiyati bitta frazeologik birlikning nutq vaziyati, kommunikativ maqsad va kontekst ta'sirida o'zaro qarama-qarshi ma'nolarni ifodalash imkoniyatiga ega ekanligidadir. Bu esa frazeologik birliklarning semantik strukturasi faqat lug'aviy ma'no bilan cheklanmasdan, pragmatik va uslubiy omillar bilan ham chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida enantiosemik frazeologizmlarda kontekstual, baholovchi, pragmatik va uslubiy ma'noviy qarama-qarshilik turlari aniqlanib,

ularning nutqdagi funksional xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, o'zbek tilidagi ayrim frazeologik birliklar misolida enantiosemiyaning yuzaga kelish mexanizmlari hamda semantik o'zgarishlarga ta'sir etuvchi asosiy omillar yoritildi.

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek frazeologiyasida enantiosemiya hodisasini chuqurroq o'rganish, frazeologik birliklarning semantik imkoniyatlarini aniqlash hamda ularni pragmatik va lingvomadaniy nuqtai nazardan tadqiq etishda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Kelgusida enantiosemik frazeologizmlarni turkiy tillar qiyosida o'rganish, ularning badiiy matnlardagi funksional xususiyatlarini tahlil qilish va elektron frazeologik korpuslar asosida tadqiq etish mazkur yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarni yanada boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Apresyan Yu. D. *Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskiye sredstva yazyka*. – Moskva: Nauka, 1974. – 432 b. (Maqolada foydalanilgan: 52–69-betlar).
2. Kunin A. V. *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka*. – Moskva: Vysshaya shkola, 1996. – 381 b. (Maqolada foydalanilgan: 14–38-betlar).
3. Mamatov A. *O'zbek tili frazeologiyasining shakllanish asoslari*. – Toshkent: Fan, 1999. – 215 b. (Maqolada foydalanilgan: 71–93-betlar).

4. Mokiyeenko V. M. *Slavyanskaya frazeologiya*. – Moskva: Vysshaya shkola, 2005. – 287 b. (Maqolada foydalanilgan: 81–109-betlar).
5. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 379 b. (Maqolada foydalanilgan: 15–47-betlar).
6. Teliya V. N. *Russkaya frazeologiya: Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekt*. – Moskva: Shkola «Yazyki russkoy kultury», 1996. – 288 b. (Maqolada foydalanilgan: 27–74-betlar).
7. Yo'ldoshev B. *Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning semantik va uslubiy xususiyatlari*. – Toshkent: Fan, 1998. – 196 b. (Maqolada foydalanilgan: 42–67-betlar).
8. Burger H. *Phraseology: An International Handbook of Contemporary Research*. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2007. – 874 p. (Maqolada foydalanilgan: 214–236-betlar).
9. Dobrovol'skij D., Piirainen E. *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Amsterdam: Elsevier, 2005. – 448 p. (Maqolada foydalanilgan: 96–121-betlar).
10. Fernando C. *Idioms and Idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press, 1996. – 265 p. (Maqolada foydalanilgan: 54–82-betlar).